

Šlosar, Dušan

Kmenoslovný vývoj slovesných a-kmenů v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1972, vol. 21, iss. A20, pp. [133]-142

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100857>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

KMENOSLOVNÝ VÝVOJ SLOVESNÝCH A-KMENŮ V ČEŠTINĚ

Název kmenosloví je pro popis slovesné derivace vhodnější proto, že tutéž funkci, jakou plní derivační morfém u jmen, zastává u sloves — až na nepočtené výjimky — kmenotvorný formant sám o sobě. Přitom je tento formant polyfunkční, protože vedle vyjádření poměru odvozeniny k fundujícímu slovu (srv. *černati* × *černiti*) se jinde podílí na vidovém zařazení slovesa (srv. *padati* × *padnouti*). Kromě toho mívá totéž téma různou funkci ve spojení se základy různého původu (srv. deverbální imperfektivum *stichati*, desubstantivní tranzitivum *spoutati* s motivací prostředkovou, deadjektivní stavové *zelenati* (*se*) — všechna derivovaná týmž formantem *-a-*). Tato polyfunkčnost formy nás vede k tomu, abychom upustili v tomto případě od teoreticky postulovaného oddělování vlastní slovotvorby např. od pozorování gramatické kategorie slovesného vidu a pojednali o vývoji celých skupin sloves vymezených formálně týmž kmenotvorným tématem. Uplatnění diachronního aspektu přitom považujeme za užitečné. Soudíme totiž, že vývojová dynamika, v jejíž postžení by aspoň v některých případech mohl tento pohled vyústit, nám pomůže plastičtěji než pouhé synchronní pozorování identifikovat krystalizační jádra skutečných produktivních typů slovesných.

Igor Němec soudí, že produktivní je každý prostředek, který stojí v protikladu k prostředkům jiným.¹ Domníváme se, že je užitečné rozlišovat nadto i stupně produktivity. Stupeň produktivity se snažíme vysledovat kvantitativně, pozorováním proporcí jednotlivých typů v minulých obdobích jazykového vývoje.

Jako ukázkou chceme podat vývoj českých slovesných a-kmenů v průřezu pěti časových rovin v době historické. Pro získání plastičtější představy o postupné diferenciaci užíváme i průřezu materiálem staroslověnským. Abychom i při menším rozsahu materiálu v jednotlivých časových bodech zvýšili míru jeho srovnatelnosti, užili jsme ve všech případech téhož výchozího textu, a to žaltáře. Jde o tyto verze: staroslověnský Žaltář sinajský (Sin), staročeský Žaltář wittenberský (Wittb), žaltář z Bible benátské, vytištěné roku 1506 (Ben), žaltář z Bible kralické (Kral), dále z Bible svatováclavské (Václ) a konečně Chrámové zpěvy z novodobého textu Písma (IV. svazek), přeložené do češtiny z hebrejštiny Vladimírem Šrámkem a vydané r. 1948 (Šrámek). Každá verze obsahovala přes tisíc různých sloves, a-kmeny jsou ovšem pouze jejich části.

*

Slovesa s infinitivním kmenotvorným příznakem *-a-* tvoří v rané staré češtině několik skupin různících se morfologicky a zčásti i slovotvorně:

1. typ s prezétním kmenotvorným *o/e (typ *bráti*). Je to malá skupina primárních sloves.

2. typ s prezétním kmenotvorným příznakem *jo/je (typ *mazati*). Jde o skupinu zprvu dosti početnou, slovesa sem patřící jsou až na malé výjimky rovněž neodvozená.

3. typ s prezétním kmenotvorným -á-, vzniklým stažením z *ajo/aje, (typ *volati a padati*). Tato slovesa jsou velmi početná. Většinu mezi nimi tvoří deverbativa, z menší části jde o slovesa neodvozená. Jen velmi malý počet útvarů je jiného původu (denominativa).

4. typ s infixem -va- (typ *vstávati*): deverbální slovesa, ve staré češtině zpočátku nepočítaná. Slovo tvorně jsou zcela homogenní, jsou to imperfektiva k slovesům dokonavým (popř. iterativa k imperfektivům).

Ad 1. Slovesa typu *bráti* jsou neodvozená. Ve Wittb je jich pouze pět: *hnáti, tepati, bráti, žráti, zváti*. Jsou to zčásti jednotky frekventované, a proto se dobře drží po celou historickou dobu. Jejich počet se rozmnožuje tím, jak k tomuto typu přecházejí slovesa nevýhodných morfologických typů — s velkým hláskovým rozdílem mezi kmenem prezétním a infinitivním. Tak se např. v Ben objevuje nově *sypati* (dříve *spu, sůti*) a *řváti* (dříve *řevu, řůti*). V Kral je pak poprvé v našem materiálu doloženo už staré sloveso *dráti*. Ve Václ se projevil další formálně morfologický proces: přechod sloves s kořenem končícím na retnici od typu *volati* — sloveso *klamati* je zde doloženo v tvaru 1. os. sg. *sklamu*. Tímto procesem pak byl výrazně rozmnožen typ *bráti* v novočeském překladu: patří sem slovesa *lámat, chápat, šlapat, sápat se, cpát se, skřipat, kopat*. (Pomíjíme zde poprvé doložené starší podoby sloves *rvát a štvát*.) — Tomuto přesunu, jak patrně, podléhají i deverbativa: *lámat, chápat, sápat se...* Jejich prostřednictvím se tak celý typ zčásti zařazuje do slovesných kmenotvorných protikladů. — Dále sem přibyla ojedinelá slovesa, jež patřila původně k typu *mazati*: *hýbati a dřiemati*. Výsledný počet sloves tohoto typu je proto v novočeské verzi větší než ve verzích starších.

Ad 2. Slovesa typu *mazati* jsou zprvu početnější: ve Wittb je jich doloženo 27. Je to počet o něco menší, než jakým byl tento typ zastoupen ve staroslověnském Sin (30). Pomineme-li případy, že stará čeština některá slovesa tam doložená neznala, je příčina úbytku zřejmá. Protože v prezétních tvarech dochází k alternaci posledního konsonantu v základu, přecházejí tato slovesa postupně k typu *volati*, který tuto alternaci nezná. To je například osud staroslověnských sloves *postradati, žedati, lakati, klevetati* apod. Tento proces postupuje i ve staré češtině: v Ben už sem nepatří slovesa *tleskati a blýskati*. (Kromě toho zanikají slovesa *pichlati a titrati*.) Pozvolný ústup je patrný i v dalších verzích: Václ nemá už u tohoto typu slovesa *dýchati a metati*, ale teprve novočeská verze redukuje počet výrazněji: alternace je běžná už jen u sloves na -*sat* a -*zat* a z ostatních pouze *lhát, páchat, -slat, -slat a orat* zůstávají u typu *mazati*. Jde ovšem všude o proces s pozadím morfonologickým, nikoli slovo tvorným. Ojedinelá deverbativa typu *hýbati* a sloveso *dřiemati* přecházejí odtud k typu *bráti*, jak jsme konstatovali už výše.

Početní zastoupení typu je toto: Sin 30, Wittb 27, Ben 24, Kral 22, Václ 18, Šrámek 11. Regrese je tedy způsobena faktorem morfonologickým — hláskoslovnou nevýhodností, jež způsobila oddálení podoby kmene prezétního a infinitivního. Tato slovesa nadto netvoří pevnou kmenovou opozici

s jiným kompaktním typem. Nese tedy tento typ zřetelné symptomy neproduktivnosti.

Ad 3. Neodvozená slovesa s kmenotvorným *-á-* v kmeni přítomném (typ *volati*) jsou dost početná a během historické doby jich v našich textech stále přibývá. V nejstarší české verzi (Wittb) jich je zhruba tolik co ve staroslověnském textu žaltáře: Wittb 21, Sin 22. Počet sloves tohoto typu se zvyšuje hlavně v dalších verzích. Početní zastoupení je takovéto: Wittb 21, Ben 28, Kral 34, Václ 32, Šrámek 43. Konečné znásobení počtu lze zde vysvětlit mimo jiné i vzrůstající lexikální pestrostí překladů. Skutečně také mnoho sloves, jimiž se novodobý překlad liší od Wittb, je v Gebauerově slovníku doloženo už pro starší dobu, např. *kárati*, *míhati se*, *nechati*, *lekati se*, *lkáti* aj. Několik sloves sem ovšem přibylo tím způsobem, že se během historické doby změnila morfologicky (např. *létati*, *trestati* apod.), jak jsme uvedli už výše.

Kromě toho však k tomuto typu patří řada sloves, jež lze sice považovat za nedovozená z hlediska slovtvorného (nejsou doloženy útvary, jež bychom mohli považovat za fundující slova), z hlediska etymologického však běží o deverbativa modifikačního charakteru. Ta vykazují během historické doby velký početní vzestup.

Především jsou to slovesa na *-chati*. V. Machek² je charakterizuje jako emocionálně zabarvené odvozeniny, jež mají nejčastěji negativní citový odstín. Jejich prapředky jsou slovesa s formantem *-s-*, který se po *i*, *u*, *r*, *k* změnil v *-ch-* už v hloubi praslovanštiny. Pak začal formant *-ch-* fungovat jako samostatný produktivní prostředek, takže se připínal i k základům s jiným hláskovým vyzněním. Slovesa takto utvořená se podle Machka vyskytují hlavně v dialektech, mívají malý zeměpisný rozsah a vznikají mezi nimi řady homonym. Machek je považuje za slova mladá. — Nepočítáme-li sem sloveso *dychati*, kde je *-ch-* kořenné, neobsahuje staroslověnský žaltář ani jedno sloveso tohoto typu (slovník Sadnikové—Aitzetmüllera uvádí jen *jaehati* a *obchati*³). Wittb má tři slovesa: *kochati*, *vžerhuchati* a *pýchati*, v Ben přibývá *prchati* a *ostýchati se*, ve Václ *páchati*, v novočeské verzi pak *tlachat*, *máchat* a *šplouchat*. Všechna tato slovesa přirozeně nemusejí být nová, ale soudíme, že způsob, jak pronikají do našeho textu, je odrazem postupného přejímání těchto formací z hovorových útvarů do vlastního spisovného jazyka. V lidových dialektech je těchto sloves skutečně velké množství. Například v ostravickém typu lašských nářečí jich máme doloženy téměř dvě desítky. Většina z nich má stále zřetelný emocionální nebo intenzifikační odstín (*ječac'*, *čuchac'*, *žbluchac'*, *špluchac'*, *dmuchac'*, *ňuchac'*, *udobručac'* „udobřovat někoho“, *usmichac' se*, *žduchac'*, *luchac'* „intenzívně lít“, *baluchac' se* „příliš teple se oblékat“). U některých dominuje spíš zvukomalebná povaha (*čachac'*, *dřachac'* „žvanit“, *chuchac'* „dýchat na něco“). Podobně je tomu i v nářečích východomoravských.⁴

Také slovesa na *-sati* jsou podle Machka deverbální odvozeniny (dějová jména a interjekce na *-s* jsou tudíž postverbální). Funkce formantu *-s-* je intenzifikační. Ve slovanštině to bylo tvoření vždy produktivní. O tom svědčí staré formace jako *drásati* (<*drap-s-ati*), kde *p* před *s* zaniklo, a vedle nich novější jako *hopsati*, kde trvají oba konsonanty vedle sebe.⁵ — Nebereme-li v úvahu sloveso *poěsati*, kde je *-s-* kořenné, nemáme ve staroslověnském žaltáři zase ani jediné sloveso na *-sati*. Teprve v mladší verzi české — v Ben —

je doloženo sloveso *hlasati* (//*hlásati*) a *plesati* (//*plésati*), v Kral pak *klesati* a v novočeském překladu kromě toho i *jásat* (podle Gebauera však už staré), *rozdrásat* a *lísat* (rovněž stará slovesa) a *kolísat* (u Gebauera ještě nedoložené). O historické produktivitě snad svědčí řada dalších sloves v dialektech, zejména východomoravských (*cásat* „smýkat“, *molásat sa* „namáhat se“, *chmásat* „škubat“, *sísat* „zvědavě hledět“ apod.)⁶.

Méně výrazně se v našem materiálu projevila další Machkova skupina intenzív, slovesa na *-stati*⁷. Máme doložena jen dvě, a to *trestati* a *chystati*. Zato lze sledovat početní vzrůst intenzív na *-tati*. Sem patří *hmatati*, *chvátati*, *hltati*, *chlemtati*, *motati se*, *deptati*, doložené většinou z novějších verzí (Kral, Václ, Šrámek), kdežto ve starších je jen *šátati* a *chvátati* (Ben). Podle Gebauerova svědectví to nejsou slovesa zcela nová. Uvědomujeme si, že ve všech těchto případech neobrážejí naše texty přímo proces tvoření formací v jazyce, nýbrž jejich postupné přebírání z útvarů nestandardních.

Deverbativa typu *padati* jsou velmi početná a je to typ produktivní. Velká produktivita vyplývá už ze samotného faktu, že tento typ derivace slouží vidovým potřebám: tvoří nedokonavé protějšky perfektiv různých slovesných tříd. Celkový počet těchto sloves v textech dost plynule vzrůstá: od 41 ve Wittb po 109 v novočeské verzi. Výjimku tvoří jen Václ s pouhými 53 slovesy tohoto typu. Pokles ve Václ je však zčásti vysvětlitelný jazykovou konzervativností tohoto textu, značně závislého na starších biblických redakcích. Kvantitativní poměry jsou tyto: Wittb 41, Ben 60, Kral 71, Václ 53, Šrámek 109. Staroslověnský Sin má sloves typu *padati* o něco víc než Wittb — (55); i to lze snadno vysvětlit, uvážíme-li, že staroslověnština neznala tehdy ještě nedokonavé deverbativní odvozeniny na *-ovati* a nepočetná tu byla i imperfektiva vytvořená infixem *-va-* (o tom viz dále). Oba tyto typy deverbativ jsou však ve staré češtině mnohem produktivnější, a to už od počátku doby, kterou můžeme sledovat, a jsou tedy vážnou konkurencí a-kmenových imperfektiv našeho typu. Početní poměr deverbativ a-kmenových ke konkurujícím odvozeninám 6. třídy a k odvozeninám s infixem *-va-* je

v Sin	55 : 0 : 11,
kdežto ve Wittb	41 : 81 : 22
a v Ben	60 : 85 : 48 atd.

Na početním vzestupu, který během historické doby sledujeme, se nejvýrazněji podílejí odvozeniny od prefigovaných sloves 1. třídy (typ *pokládati*). Kvantitativní poměr je tento: Wittb 21, Ben 23, Kral 35, Václ 27, Šrámek 50. U ostatních podtypů, které jsou v novočeské verzi kvantitativně nejvíce zastoupeny, není vývojový trend vzhledem k menším celkovým počtům zvláště přesvědčivý: odvozeniny od prefigovaných sloves 2. třídy (typ *stichati*) jsou doloženy v těchto počtech: Wittb 1, Ben 10, Kral 7, Václ 3, Šrámek 14. A podobně odvozeniny z prostých sloves 1. třídy (typ *padati*): Wittb 6, Ben 5, Kral 6, Václ 5, Šrámek 15. Ostatní podtypy jsou zastoupeny ještě menším množstvím sloves, a proto se zdá, že v krystalizaci typů imperfektiv nemohly hrát důležitější roli.

Zcela v pozadí za deverbativy zůstávají tu útvary denominativní. Jejich celkově malé počty nejsou s dostatek reprezentativní, a proto z nich samých nelze nic vyvozovat. Přesto však se domníváme, že běží o typy

neproduktivní. Patří sem desubstantivní odvozeniny jako *znamenati*, *hněvati se*, *pospiechati*, *spořádati*, *spoutati* a sloveso s ojedinelým sufixem *stroskotati* (původně tranzitivum s významem „rozbit“). Z deadjektiv máme doloženo *blahati* a *připodobnati se* (pouze ve Wittb), dále *přirovnati*, *ostarati se* || *sstarati se*, *zastarati se*, *pohrdati* a nověji také *zelenati se* (Kral, Václ) a *zsinati* (Šrámek). Tento typ není doložen ve staroslověnštině, ale ani ve staré češtině se tato slovesa nerozvinula ve významnější skupinu. zřejmě pro konkurenci jiných typů derivate, které měly výhodu spočívající ve schopnosti vyjadřovat přechodnost nebo nepřechodnost. Během historické doby se totiž rozvinula v relativně produktivní typ deadjektiva intranzitivní typu *tvrdnutí*, posílil se typ intranzitiv perfektivních (*oněměti*) a početně vzrostl i typ deadjektiv tranzitivních typu *trditi*. Poslední typ pak nabyl absolutní převahy proto, že byl schopen vyjádřit i intranzitivnost pomocí reflexivního *se*, tedy: *uzdraviti* — *uzdraviti se*. Ani zeměpisné dialekty nemívají deadjektiv typu *rovnati* více než spisovný jazyk.

Ad 4. Slovesa s infixem *-va-*, pojmím se s alternací kvantity, jsou na začátku historické doby ještě nepřilíš početná. Ve Wittb je doloženo celkem 22 sloves typu *odievati se*. Je to však dvojnásobný počet ve srovnání se staroslověnským Sin. V staroslověnštině byl tento typ derivate v raných dobách nerozvinutý: v Sin to vlastně jsou jen ojedinelé útvary, např. *zavěštavati*, *ubivati*, *pokryvati*, *bývati* apod.⁸ Retrográdní seznam slov ve slovníku Sadnikové—Aitzetmüllera obsahující několik desítek takových sloves svědčí o tom, že v pozdějších fázích vývoje staroslověnštiny se tento typ rozvil i v tomto jazyce. Kvantitativní vzrůst ve staré češtině pokračuje a vrcholí v Kral, poté je možno pozorovat jistou regresi: Wittb 22, Ben 48, Kral 66, Václ 54, Šrámek 49. Tento početní pokles na pohled připomíná úbytek imperfektiv 6. třídy slovesné (typ *ozdobovati*). Ale ve skutečnosti jde o jinou záležitost. Zatímco u imperfektiv 6. třídy lze úbytek vysvětlit působením vidové deprefixace (protiklad *ozdobiti* — *ozdobovati* je nahrazen opozicí *ozdobiti* — *zdobiti*), nacházíme mezi imperfektivy a iterativy s infixem *-va-* v Kral a Václ jen velmi málo sloves, která by nebyla v úzu i v nové češtině (jen *posekávati*, *rozsapávati*, *vymstívati se* v Kral, *ostřihávati* a *oklamávati* ve Václ). Vidovou deprefixací nelze tedy vysvětlit úbytek celý. Patrně půjde spíš o záležitost stylovou či překladatelskou, nikoli o odraz poměrů v langue.

Mezi těmito útvary mají zřejmě nejdelší tradici odvozeniny od prefigovaných sloves 1. třídy, typu *krýti*. Ve Wittb je jich osm (proti čtyřem obdobným formacím ze Sin): *pojhrávati*, *prolěvati*, *odievati se*, *posmievati se*, *prospievati*, *umývati*, *zakrývati* a *skrývati*. Rovněž odvozeniny od sloves *býti* a *dáti* s prefixy jsou zřejmě v rané staré češtině běžné: ve Wittb máme doloženo *poddávati*, *přebývati*, *dobývati*, *výdobývati*, *vzdobývati* a neprefigované (avšak neiterativní) *dávati*. Tak je vcelku potvrzen citovaný názor o původu těchto formací. Podobně o vzniku formantu *-va-* soudí i J. Zubatý⁹.

Také staročeské sloveso *poznávati* navazuje typem tvoření na starší tradici (jejímž projevem jsou také např. staroslověnská slovesa *szkonbčavati se*, *oklevetavati* a *zavěštavati*, doložená ze Sin). Ve Wittb se nadto objevují první iterativa odvozená ze sloves neprefigovaných (*znamenávati* a *žehnávati*). To však vcelku neodporuje domněnce Zubatého o prioritě imperfektiv z prefigovaných sloves před neprefigovanými iterativy.

Ve Wittb' jsme dále našli i čtyři odvozeniny od prefigovaného slovesa 2. třídy: *nedostávat se, ostávat, ustávat* a *vstávat*. Tento typ neměl ještě ve staroslověněštině obdobu (zde bývá jen *ostajati, vstajati*...).

V dalším vývoji staré češtiny zaznamenávají nejrychlejší rozmach právě slovesa odvozená od prefigovaných sloves 5. třídy. V Ben jich je doloženo už 14: *shledavati se, vyhledavati, očekavati* // *očekávati, sčekavati, vzdělávati (se), povolavati, oklamavati, zklamávati, poznavati* // *poznávati, vyptavati (se)* // *vyptávati (se), zachovávati* (pozoruhodná je tu nedůsledná alternace kvantity kmenotvorného vokálu). Jejich počet vzrůstá i později: Kral 16, Václ 18, Šrámek 17.

Ani odvozeniny z prefigovaných sloves 1. třídy nestagnují. V Ben přibývají formace *prospievati, zpievati, rozsievati, prolévati, vylevati* a slovesa *odpočívati* a *požívati*, fundovaná na slovesech jiného typu než *krýti*; celkem je jich 9, ale z velké části to jsou útvary, které ve Wittb doloženy nejsou. Vzestup pak pokračuje dále, i když ne tak markantně. Později jsou doloženy obyčejně jen odvozeniny z týchž sloves s novými prefixy. Jen ojediněle se objevují nová slovesa. Je to pochopitelné: počet slovesných kořenů typu *krýti* není nijak vysoký. Totéž v podstatě platí o odvozeninách z prefigovaných sloves atematických. Také skupina odvozenin z prefigovaných sloves 2. třídy se v Ben rozrůstá jen o další prefixy (*zuostávati, povstávati*) a jediné další sloveso (*oplyvati* // *oplývati*). Také všechny pozdější přírůstky jsou v našich textech odvozeniny z těchto dvou sloves s různými prefixy.

Ojedinělá je pak v Ben odvozenina *porozumievati*, derivovaná od slovesa 3. třídy. Má však asi dávnější původ, jak svědčí sloveso *rozuměvati* doložené v Sin. V Kral je tato odvozenina i s jinými prefixy (*srozumívati, vyrozumívati*) a přibývají tu i další imperfektiva tohoto typu: *zemdlívati, domnívati se* a *shovívati*. Tato slovesa se pak opakují i v novějších verzích.

Poměrně nejpozději se objevují imperfektivní odvozeniny na *-vati* derivované od prefigovaných sloves 6. třídy. Teprve z Kral máme doložena slovesa *smilovávati se* a *slitovávati se*. Ve Václ jsme pak našli ještě další odvozeninu *přemýšlovávati*. Ta má však nepochybně význam iterativní (fundující sloveso *přemýšlovati* je už samo imperfektivní). Jiné doklady tohoto typu jsme nenašli. Je to ve shodě s konstatováním Zubatého¹⁰, že tyto odvozeniny jsou početné.

Zvláštní pozornosti si zasluhují odvozeniny od prefigovaných sloves 4. třídy. V našem materiálu nejsou početné. Prvním naším dokladem je sloveso *prodlevati* doložené v Ben. V Kral k němu přistupuje formace *vymsívati se* a ve Šrámkově překladu *uctívat*. Zajímavá je hlásková podoba prvního dokladu. Sloveso *prodlevati* vypadá na první pohled, jako by bylo odvozeno od slovesa *prodleti*, prefigované podoby slovesa *dlěti*. Podobu *dlěti* také rekonstruuje Gebauer ve svém slovníku (bez dokladů) a po něm také F. Ryšánek ve slovníku ke Sborníku vyšehradskému Tomáše ze Stítného¹¹. Avšak již Zubatý v citovaném článku o frekventivech (iterativech) upozorňuje na zbytečnost této rekonstrukce. Vzhledem k tomu, že imperfektiva odvozená od sloves 4. třídy mají — jak ostatně vyplývá i z našeho materiálu — formant *-ievati / -ěvati*, nikoli *-ívati*, jak bychom čekali, je podoba *prodlevati* vyvoditelná z doloženého slovesa *prodliti*¹². Také z hlediska slovotvorného je podoba *dlíti* pravděpodobnější. Jako deadjektivní formace tvar *dlíti (prodliti)* více vyhovuje strukturálně vzhledem k doloženým zvrátným

podobám *dlíti se* (*prodliti se*). U deadjektiv typu *oněměti* se totiž podoby s reflexivním *se* v historické době nevyskytují vzhledem k tomu, že jde o slovesa intranzitivní, svého druhu opozita k tranzitivům typu *plniti*: ta však reflexivní varianty mít mohla, a to už od dob dřívějších (srv. *plniti se, křepiti se* doložené ze Sin). Jako desubstantivum pak není formace **dlěti* slovtvorně možná: desubstantiva typu *trpěti* neexistují. Ostatně i jako deadjektivum by předpokládané **dlěti* muselo patřit k morfologickému typu *uměti*; je však doložena 3. os. pl. *dlěti*¹³.

Už Zubatý upozorňuje na to, že při tvoření imperfektiv (a iterativ) od sloves 4. třídy dochází k alternaci tématu *i-ie* (*činiti* — *činievati* apod.). Zubatý tuto alternaci vysvětluje velmi přesvědčivě působením imperfekta (*činieše* — *činieváše* — *činieval*; odtud pak *činievati*).

Odvozeniny z neprefigovaných sloves jsou podle Zubatého sekundární. Skutečně také mezi několika málo slovesy s infixem *-va-*, jež jsou doložena v Sin, nacházíme pouze deriváty ze sloves prefigovaných. Jedinou výjimkou je iterativní sloveso *byvati*. Slovník Sadnikové—Aitzetmüllera zná kromě tohoto slovesa jen jediné další: *znamenavati*, doložené z Euchologia Sinajského. Jeho iterativní význam však podle Dostála¹⁴ není zcela zřetelný. Sloveso *znamenávati* je doloženo ve Wittb (*znamenávách na pravici* „considerabam“), ani tu však jeho iterativní význam není nesporný. Ani druhé sloveso tohoto typu z Wittb — *žehnávati* (*žehnávali smy vám* „benediximus“) nemá ještě jasný iterativní význam: v ŽaltKlem je *požehnali sme vám*. (Také Gebauerův Slovník staročeský obsahuje iterativ tohoto typu velmi malé množství: *lávati, jmievati, lovievati, držievati, chodívati, bývati, mývati*.)

Další naše verze — Ben — má už těchto odvozenin od neprefigovaných sloves mnohem více: *hledávati, sedávati, slýchávati, reptávati, stávati, hubievati, mievati*. Sporná je tu pouze iterativní platnost slovesa *hledávati*: tvar *hledával jsem* je zde překladem latinského perfekta *quaesivi*. V ostatních případech jde většinou o překlady latinských imperfekt nebo jiných tvarů, kde iterativní chápání není vyloučeno. Na druhé straně jsme ovšem nenašli ani případ, že by české iterativum bylo ekvivalentem latinského slovesa spojeného s adverbium *saepe* apod.

Žaltář v Kral počet takových sloves dále rozmnožuje: *sedávati, plakávati, volávati, ubírávati se, stávati, chodívati, mívati, činívati, trpívati, mluvívati, držívati*. U těchto sloves je už jejich iterativní význam nesporný.

Poté poněkud ubývá odvozenin ze sloves prefigovaných, ale počet iterativ stále vzrůstá. Václ jich má už 15 (proti 11 v Kral); mezi nimi i formace, jež byly odvozeny od sloves, která měla už sama iterativní povahu, např. *jidávati, slýchávati*. Zřejmě se v té době infix *-va-* stává symptomem iterativ, jež se zkonstitovala v typ. Ve Václ jsme našli také první doklad se zdvojeným formantem *-váva-*: *cvičívávati*.

Náš materiál se shoduje se staršími zjištěními o časové prioritě odvozenin ze sloves prefigovaných před iterativy ze sloves prostých s výjimkou derivátů od sloves 4. třídy. První doklad z Ben — *hubievati* — a další z Kral i Václ jsou až na výjimky (*vyšlechtívati* z Václ, *uctívati* ze Šrámkova překladu) odvozeny ze sloves bez prefixu. Ve skutečnosti i Zubatý, který hájí tezi o prioritě odvozenin ze sloves prefigovaných, mohl uvést jen malý počet sloves typu *svítězievati*; jinak valná většina jeho dokladů jsou iterativa typu *činievati*. Nadto ne všechny jeho prefigované doklady, zejména staršího

původu, jsou jednoznačné. Např. *posolévati* z ComestC lze podle našeho soudu číst *posolevati* (< *posolovati*), což by bylo běžné imperfektivum 6. třídy k *posoliti*. Podoba *zatmievati* mohla vzniknout, jak uznává sám autor, na základě kontaminace sloves *zatmiti* a *zatměti*. Nesporné doklady na odvozeniny z prefigovaných sloves 4. třídy tvoří značnou menšinu i v materiále Zubatého. Domníváme se proto, že vývoj odvozenin od 4. třídy nešel stejnou cestou jako ve třídách ostatních, kde jsou imperfektiva zřejmě starší, nýbrž že tu šlo o přejetí infixu *-va-* jako specifického prostředku iterativnosti. Naši hypotézu podporují dva důvody:

1. Prefigovaná slovesa 4. třídy (typ *odplatiti*) měla už od dřívějších dob dvojí možnost imperfektivizace: přechodem ke třetí třídě (*odplatiti* — *odplácěti*) nebo ke třídě šesté (*odplatiti* — *odplacovati*). Další prostředek by tedy nutně byl redundantní.

2. Mají-li slovesa typu *mluvievati* hlásku *-ie-* převzatu z imperfekta, je pravděpodobné, že v této poměrně pozdní době byla pramenem právě imperfekta sloves nedokonavých, tedy neprefigovaných. Slovesa dokonavá v době pozvolného úpadku jednoduchých minulých časů už tvořila imperfektní tvary méně často.

Široký rozvoj sloves s infixem *-va-* se tedy neodehrával hned v rané historické době. Jistým svědectvím potvrzujícím tento zatímní závěr je podle našeho názoru i fakt, že v některých okrajových dialektech vývoj nedospěl tak daleko jako ve spisovném jazyce. Tak např. v dnešních lašských dialektech je sloves tohoto typu velmi málo a ta, která existují (např. v ostravickém typu), jsou výhradně odvozeniny od sloves první třídy (*vyplevac'*, *přelivac'*, *přeživac'*, *počuvac'*, *přežuvac'* „přežvykovat“, *přikryvac'*...), popř. od sloves, jež tam původně patřila (*spočivac'*). Kromě odvozenin ze sloves atematických (*idavac'*, *vydovac'*, *zbyvac'* se) jedině sloveso *vyrozumivac'* je odvozeno ze základu jiného morfologického typu. Ani iterativa typu *volávat* a *mluvívat* se zde nerozvila v morfologický typ. To je velmi nápadná shoda s raným staročeským stavem, jak jsme jej charakterizovali výše.

*

Ze sloves s infinitivním tématem *-a-* patří tedy k neproduktivním typům slovesa s alternací kořeného konsonantu (typ *mazati*), denominativa typu *hněvati se* a *zelenati* a také slovesa typu *bráti*. Poslední typ se však během historické doby rozmnožil v důsledku přesunů od morfologicky nevýhodných typů se značným rozdílem mezi podobou kmene přítentního a infinitivního (např. *řevu*, *říti*) a přechodem některých sloves od typu *volati* (např. *lámám* > *lámu*).

Slovesa typu *volati* mají z hlediska slovtovorného veskrze primární charakter. Přesto se jejich počet rozrůstá v důsledku přibývajících intenzív a expresív, která obsahují formant *-ch-* (typ *čichati*), *-s-* (typ *drásati*) a také *-t-*. Tyto formanty můžeme stěží označit za slovtovorné prostředky v pravém slova smyslu, protože ve většině případů není už doložen útvar fundující.

Jednoznačně produktivním typem jsou však deverbativa typu *padati*. Nejběžnější jsou jako imperfektivní protějšky prefigovaných sloves 1. a 2. třídy, v ostatních případech se uplatňují v omezenější míře.

Dynamickým produktivním typem jsou také slovesa s infixem *-va-*.

Objevila se nejprve jako imperfektiva k prefigovaným perfektivům typu *skrýti* a odtud se rychle rozšířila jako prostředek imperfektivizace prefigovaných útvarů jiných typů, zejména třídy páté. Záhy se tímto způsobem vytvořila také iterativa odvozená ze sloves prostých — typ *dělavati* a pak i *trpievati* a *prosievati*. Tyto typy si udržely vysokou produktivitu až do současnosti, kdežto imperfektivní protějšky sloves prefigovaných v novější době podle svědectví našeho materiálu poněkud stagnují.

Nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím vývoj slovesných a-kmenů je tedy vidová diferenciacie sloves. Oba nesporně produktivní typy — deverbativa typu *padati* a slovesa s infixem *-va-* — slouží plně jejím potřebám. Z toho plyne i pravděpodobnost větší diferenciacie v tomto ohledu mezi jednotlivými slovanskými jazyky. Z tohoto zatímního poznatku však nelze vyvozovat, že by se během historické doby jiné faktory v kmenoslovném vývoji už neuplatňovaly vůbec. O jejich působení ovšem podávají přesvědčivější obraz slovesa jiných tříd.

POZNÁMKY

- ¹ I. Němec, odpověď na otázku: Kakovy puti razvitija otymennogo glagol'nogo i otglagol'nogo imennogo slovoobrazovanija v slavjanskich jazykach? in: *Sbornik otvetov na voprosy po jazykoznaniju*, Moskva 1958, str. 128—130.
- ² V. Machek, *Les verbes slaves en -chati*, *Lingua Posnaniensis* 4 (1953), str. 111—136.
- ³ L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.
- ⁴ Viz I. Malina, *Slovník nářečí mistřického*, Praha 1946.
- ⁵ V. Machek, *Česká a slovenská slovesa s příponovým -s-*, SPFFBU A 1 (1952), str. 82—93.
- ⁶ Viz I. Malina, op. cit.
- ⁷ V. Machek, *Slovanská intensiva slovesná s příponovým -stati*, *Studie a práce linguistické I* (1954), str. 248—254.
- ⁸ Např. podle F. Kopečného je vznik tohoto typu třeba hledat u sloves typu *kryti*; *-v-* zde vzniklo jako hiátová hláska při derivaci: J. Holub, F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, str. 476.
- ⁹ J. Zubatý, *K frekventativním odvozeninám s příponou -vati od sloves 4. třídy*, *LF* 42 (1915), str. 227—239; přetištěno také in: J. Zubatý, *Studie a články II*, Praha 1954, str. 261—273.
- ¹⁰ Viz citovaný článek *K frekventativním odvozeninám s příponou -vati od sloves 4. třídy*.
- ¹¹ T. ze Štítného, *Sborník vyšehradský II*, *Slovník*, sestavili F. Ryšánek a J. Daňhelka, Praha 1969.
- ¹² Viz v citovaném slovníku ke *Sborníku vyšehradskému*.
- ¹³ Srovnej také v citovaném slovníku ke *Sborníku vyšehradskému*.
- ¹⁴ A. Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslověnštině*, Praha 1954, str. 493.

DIE STAMMBILDUNGSENTWICKLUNG DER VERBALEN A-STÄMME IM TSCHECHISCHEN

Es ist zweckmässiger, den bestimmten Teil der verbalen Morphologie als Stammbildungslehre (statt als Wortbildungslehre) aufzufassen. Der Grund besteht in den mehrfachen Funktionen des stammbildenden Themazeichens, das gleichzeitig die grammatischen sowie die wortbildenden Funktionen zu erfüllen hat. Der Verfasser ist bemüht, die Entwicklung der Stammbildung der tschechischen verbalen A-Stämme an Hand des gegenseitigen Vergleichs von partiellen Querschnitten, die von fünf verschiedenen Zeitabschnitten stammen, sowie ferner durch deren Vergleich mit den entsprechenden Verhältnissen im Altkirchenslavischen, zu erfassen. Als Ausgangsmaterial wurde der Text des Psalters herangezogen.

Der erwähnte Vergleich zeigt, dass zu den nichtproduktiven Typen diejenigen Zeitwörter gehören, bei denen ein Konsonantenwechsel in der Wortwurzel eintritt. Es geht um Zeitwörter mit dem Themazeichen **jojje* im Präsensstamm (der Typus *mazati*). Ferner gehören hierher die von den Nomina abgeleiteten Verba (der Typus *hněvati* und *zelenati*) und zum Teil auch die Zeitwörter, die durch das Themazeichen **oje* im Präsensstamm gekennzeichnet sind (d. h. der Typus *bráti*). Die Anzahl der Zeitwörter des letzten Typus ist zwar während der historischen Zeit etwas angestiegen, der Grund dieser quantitativen Zunahme ist jedoch in den rein morphologisch motivierten Verschiebungen der einzelnen Zeitwörter zu suchen. Die Verba, die den Themavokal *á* im Präsensstamm aufweisen, sind zum Teil primär, zum Teil deverbative Ableitungen. Die Anzahl der primären Verben steigt allmählich während der historischen Zeit gleichzeitig damit an, wie die Verbalstämme auf *-chati*, *-sati* und *-tati* mit der intensivierenden und mit der expressiven Bedeutung in die Literatursprache eindringen. Diese Formanten kann man kaum als Worthilfsmittel bezeichnen, da die ursprüngliche Verbalbasis für die Ableitung meistens unbelegt bleibt. Zu den Typen, die meist produktiv sind, gehören die deverbativen Zeitwörter des Typus *padati*. Die meisten unter ihnen sind die imperfektiven Oppositionen der präfigierten Zeitwörter der 1. und 2. Klasse.

Produktiv sind auch die deverbativen Zeitwörter mit dem Infix *-va-*. Sie sind meistens als imperfektive Oppositionen der Verben der 5. Klasse sowie anderer Typen zur Geltung gekommen. Im Verlauf der historischen Entwicklung hat man mit Hilfe dieses Mittels auch die Iterativa von den Zeitwörtern ohne Präfix abzuleiten begonnen; unter den Derivaten von der 4. Verbalklasse sind die Iterativa sogar älter als die Imperfektiva.

Es ist folglich klar, dass der wichtigste Faktor, der die Entwicklung der verbalen A-Stämme beeinflusst hat, in der Aspektunterscheidung der Zeitwörter zu suchen ist. Beide produktiven Verbaltypen dienen völlig den Bedürfnissen des Verbalaspektes. In der historischen Zeit sind jedoch auch andere Faktoren zur Geltung gekommen. Ein ausgeprägteres Zeugnis dafür weisen allerdings die Zeitwörter anderer Klassen auf.